

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ
ҒЫЛЫМ ЖӘНЕ ЖОҒАРЫ БІЛІМ МИНИСТРАЛІГІ
ҒЫЛЫМ КОМИТЕТІ
Ш.Ш. УӘЛИХАНОВ АТЫНДАҒЫ ТАРИХ ЖӘНЕ ЭТНОЛОГИЯ ИНСТИТУТЫ

«EDU.E-HISTORY.KZ»
ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

2025. 12 (1)
қаңтар-наурыз

ISSN 2710-3994

ISSN 2710-3994 (online)

Құрылтайшысы және баспагері: Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Ғылыми журнал Қазақстан Республикасы Инвестициялар және даму министрлігінің Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінде 2014 ж. 29 қазанында тіркелген. Тіркеу нөмірі № 14602-ИА. Жылына 6 рет жарияланады (электронды нұсқада).

Журналда тарих ғылымының *келесі бағыттары* бойынша ғылыми жұмыстар жарияланады: тарих (дүниежүзі және Қазақстан тарихы), деректану және тарихнама, археология, этнология, антропология.

Жарияланым тілдері: қазақ, орыс, ағылшын.

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй

ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы
Тарих және этнология институты 2025
© Авторлар ұжымы, 2025

БАС РЕДАКТОР

Қабылдинов Зиябек Ермұқанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР ҒЖБМ ҒКШ.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас директоры. (Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА

Аутрам Алан (Outram Alan) — археология ғылымдарының докторы, Эксетер университеті, тарих және археология кафедрасының профессоры. (Ұлыбритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Өзбекстан Республикасы Ғылым академиясының Тарих институтының Этнология және антропология орталығының меңгерушісі. (Өзбекстан)

Әбіл Еркін Аманжолұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР БҒМ ҒК Мемлекет тарихы институтының директоры. (Қазақстан)

Әлімбаев Нұрсан — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Вернер Кунтһиа (Werner Cynthia) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Техас университеті. (АҚШ).

Дайнер Александр (Diener Alexander) – тарих ғылымдарының докторы, профессор. Канзас университеті, (АҚШ)

Көкбаева Гүлжауһар Какенқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті. (Қазақстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — тарих ғылымдарының докторы, Нюрнбергтегі Бавариялық немістер мәдени орталығының (BKDR) ғылыми қызметкері. (Германия)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, CERCEC директорының орынбасары, Францияның Ұлттық ғылыми зерттеу орталығының (CNRS) қызметкері. (Франция)

Сабурова Татьяна — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Индиана университеті. (АҚШ)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, Оксфорд университетінің профессоры. (Ұлыбритания)

Мунинов Ашірбек Құрбанұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ислам тарихы, өнер және мәдениет ғылыми-зерттеу орталығының аға ғылыми қызметкері IRCICA – İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Түркия)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Вильнюс педагогикалық университеті. (Литва)

Смағұлов Оразақ Смағұлұлы – тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, Балон ғылым академиясының корр.-мүшесі, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы сыйлықтың лауреаты, ғылым мен техниканың еңбек сіңірген қайраткері, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің профессоры. (Қазақстан)

Таймағамбетов Жәкен Қожахметұлы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, ҚР ҰҒА академигі, ҚР Ұлттық музейі. (Қазақстан)

ЖАУАПТЫ РЕДАКТОР

Қаипбаева Айнагүл Толғанбайқызы — тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының жетекші ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ҒЫЛЫМИ РЕДАКТОРЛАР

Қапаева Айжан Тоқанқызы — тарих ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының Бас ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

Қубеев Рустем Жаулыбайұлы — Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының ғылыми қызметкері. (Қазақстан)

ТЕХНИКАЛЫҚ ХАТШЫ

Копеева Сания Жуматайқызы — магистр, Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының қызметкері. (Қазақстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Учредитель и издатель: РГП на ПХВ «Институт истории и этнологии им.Ч.Ч. Валиханова»
Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан

Научный журнал зарегистрирован в Комитете связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию Республики Казахстан, свидетельство о регистрации:

№ 14602-ИА от 29.10.2014 г. Публикуется 6 раз в год (в электронном формате).

В журнале публикуются научные работы *по следующим направлениям* исторической науки: история (всемирная история и история Казахстана), источниковедение и историография, археология, этнология, антропология.

Языки публикации: казахский, русский, английский.

Адрес редакции и издательства:

050010 Республика Казахстан, г. Алматы, ул. Шевченко, д. 28

РГП на ПХВ Институт истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК

Тел.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

Е-mail: edu.history@bk.ru

Сайт журнала: <https://edu.e-history.kz>

© Институт истории и этнологии
имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Коллектив авторов, 2025

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

Кабульдинов Зиябек Ермуханович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, генеральный директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова КН МНВО РК. (Казахстан)

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Абиль Еркин Аманжолович — доктор исторических наук, профессор, директор Института истории государства КН МНВО РК. (Казахстан)

Алимбай Нурсан — кандидат исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

Аутрам Алан (Outram Alan) — доктор археологических наук, профессор департамента археологии и истории Университета Эксетера. (Великобритания)

Аширов Адхамжон Азимбаевич — доктор исторических наук, профессор, заведующий Центром этнологии и антропологии Института истории Академии наук Республики Узбекистан. (Узбекистан)

Вернер Синтия (Werner, Cynthia) — доктор исторических наук, профессор. Техасский университет. (США)

Дайнер Александр (Diener Alexander) — доктор исторических наук, профессор. Канзасский университет (США)

Исмагулов Оразак Исмагулович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, член-корр. Болонской академии наук, лауреат премии им. Ч.Ч. Валиханова, заслуженный деятель науки и техники, профессор Евразийского национального университета имени Л.Н. Гумилева. (Казахстан)

Кокебаева Гульжаухар Какеновна — доктор исторических наук, профессор Казахского национального педагогического университета имени Абая. (Казахстан)

Кригер Виктор (Kriege Viktor) — доктор исторических наук, научный сотрудник Баварского культурного центра немцев (BKDR) в Нюрнберге. (Германия)

Моррисон Александр (Morrison Alexander) — PhD, профессор Оксфордского университета. (Великобритания)

Муминов Аширбек Курбанович — доктор исторических наук, профессор, старший научный сотрудник Исследовательского центра исламской истории, искусства и культуры. IRCICA – İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi. (Турция)

Оайон Изабель (Ohayon Isabelle) — кандидат исторических наук, профессор, заместитель директора CERCEC, сотрудник Национального центра научных исследований Франции (CNRS). (Франция)

Римантас Желвис (Želvys Rimantas) — доктор педагогических наук, профессор, Вильнюсский педагогический университет. (Литва)

Сабурова Татьяна — доктор исторических наук, профессор, Университет Индианы. (США)

Таймагамбетов Жакен Кожаметович — доктор исторических наук, профессор, академик НАН РК, Национальный музей РК. (Казахстан)

ОТВЕТСТВЕННЫЙ РЕДАКТОР

Каипбаева Айнагуль Толганбаевна — кандидат исторических наук, ведущий научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан)

НАУЧНЫЕ РЕДАКТОРЫ

Капаева Айжан Токановна — доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник Института истории этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

Кубеев Рустем Джаулыбайулы — научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ТЕХНИЧЕСКИЙ СЕКРЕТАРЬ

Копеева Сания Жуматаевна — магистр, сотрудник Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова. (Казахстан).

ISSN 2710-3994 (online)

Founder and publisher: RSE on REM “Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology” of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan

The scientific journal is registered at the Committee for Communications, Informatization and Information of the Ministry for Investments and Development of the Republic of Kazakhstan, registration certificate: No. 14602-IIA dated October 29, 2014. The journal is published 6 times a year (in electronic format).

The journal publishes scientific works in the *following areas* of historical science: history (world history and history of Kazakhstan), source studies and historiography, archeology, ethnology, anthropology.

Publication languages: Kazakh, Russian, English.

Editorial and publisher address:

28 Shevchenko Str., 050010, Almaty, Republic of Kazakhstan

RSE on REM Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology CS MSHE of the Republic of Kazakhstan

Tel.: +7 (727) 261-67-19, +7 (727) 272-47-59

E-mail: edu.history@bk.ru

Journal website: <https://edu.e-history.kz>

© Ch.Ch. Valikhanov Institute
of History and Ethnology, 2025
© Group of authors, 2025

EDITOR-IN-CHIEF

Kabuldinov Ziabek Ermukhanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, General Director of Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology SC MSHE RK. (Kazakhstan)

EDITORIAL BOARD

Abil Yerkin Amanzholovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Director of the Institute of History of the State CS MES RK. (Kazakhstan)

Alimbay Nursan — Candidate of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Azimqulov Javohir — Doctor of Historical Sciences, Professor, Head of the Center for Ethnology and Anthropology at the Institute of History, Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan. (Uzbekistan)

Diener Alexander — Doctor of Political Science, Professor, University of Kansas. (USA)

Ismagulov Orazak Ismagulovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, Corresponding Member of Bologna Academy of Sciences, winner of Ch.Ch. Valikhanov Award, Honored Worker of Science and Technology, Professor of L.N. Gumilyov University. (Kazakhstan)

Kokebayeva Gulzhaukhar Kakenovna — Doctor of Historical Sciences, Professor at the Abai Kazakh National Pedagogical University. (Kazakhstan)

Kriege Viktor — Doctor of Historical Sciences, Researcher at the Bavarian Cultural Center of Germans (BKDR) in Nuremberg. (Germany)

Morrison Alexander — PhD, Professor, University of Oxford. (UK)

Muminov Ashirbek Kurbanovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Senior Researcher at the Research Center for Islamic History, Art and Culture. IRCICA (İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi). (Turkey)

Ohayon Isabelle — Candidate of Historical Sciences, Professor, Deputy Director of CERCEC, Researcher at the French National Center for Scientific Research (CNRS). (France)

Outram Alan — Doctor of Archaeological Sciences, Professor in the Department of Archaeology and History at University of Exeter. (Britain)

Rimantas Želvys — Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Vilnius Pedagogical University. (Lithuania)

Saburova Tatiana — Doctor of Historical Sciences, Professor, Indiana University. (USA)

Taimagambetov Zhaken Kozhakhmetovich — Doctor of Historical Sciences, Professor, Academician of the National Academy of Sciences of the Republic of Kazakhstan, National Museum of the Republic of Kazakhstan. (Kazakhstan)

Werner, Cynthia — Doctor of Historical Sciences, Professor, Texas university. (USA)

EXECUTIVE EDITOR

Kaipbayeva Ainagul Tolganbayevna — Candidate of Historical Sciences, leading researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology (Kazakhstan).

ACADEMIC EDITOR

Kapaeva Aizhan Tokanovna — Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher at the Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

Kubeyev Rustem Dzhaulbayuly — researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

TECHNICAL SECRETARY

Kopeyeva Saniya Zhumataevna — Master's, researcher at Ch.Ch. Valikhanov Institute of History and Ethnology. (Kazakhstan)

ТАРИХ / ИСТОРИЯ / HISTORY

Published in the Republic of Kazakhstan
 Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”
 Has been issued as a journal since 2014
 ISSN 2710-3994.
 Vol. 12. Is. 1, pp. 203-216, 2025
 Journal homepage: <https://edu.e-history.kz>

FTAXP / МПНТИ / IRSTI 03.20
https://doi.org/10.51943/2710-3994_2025_12_1_203-216

THE TRUTH ABOUT FAMINE IN MEMORIES

*Orazgul Kh. Mukhatova*¹

¹Institute of History and Ethnology named after Ch.Ch. Valikhanov
 (28, Shevchenko str., 050010 Almaty, Republic of Kazakhstan)
 Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Researcher
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

© Ch.Ch. Valikhanov IHE, 2025
 © Mukhatova O.Kh., 2025

Abstract. *Introduction.* The terrible famine of 1932–1933 took place in the memories of eyewitnesses of the tragedy. The memories reflect the causes of the famine, the difficult situation of the population during the famine, the mass death of the people, their transformation into refugees. The truth about the famine, which had not been spoken about for many years, was revealed during the period of independence. The memories were recorded by students in the 1990s from the lips of eyewitnesses. Much information is given by eyewitnesses about the horrors of the famine, who experienced the events and saw them with their own eyes. *Goals and objectives* – to show the truth about the famine in the memories; to evaluate their value and significance as historical sources; to determine the authenticity of the memories. *Results.* The article examines the truth about the famine based on the data of an expedition created by students of the Faculty of History of the Al-Farabi Kazakh National University, the materials of which were legalized and published, but were not introduced into scientific circulation. Historical sources preserved in memory clearly show the horrors of the tragedy without any coloring or disguise. The reliability of memories outside of ideology and political influence is very high, because the authors of terrible and terrifying information are eyewitnesses. Source analysis made it possible to determine the tragedy of local residents during the years of famine based on eyewitness information. *Conclusion.* The consequences and lessons of the famine cannot be erased from historical memory. Because this is not the suffering of one person, but of millions of people. Therefore, for the future prosperity of the state, it is necessary to study the history of the famine in depth not only from archival documents, but also from the recollections of eyewitnesses.

Keywords: Famine, Kazakhstan, collectivization, truth, eyewitness, memory, source, tragedy, victims of famine, refugees

Acknowledgements. This article was prepared and published with the financial support of the Committee of Science of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan within the framework of the program-targeted funding for the according to the project PCF BR24993018 “Preparation and publication of a series of memoirs of eyewitnesses of the mass famine of 1931–1933 in Kazakhstan and their descendants”.

For citation: Mukhatova O.Kh. The truth about famine in memories // Electronic scientific journal “edu.e-history.kz”. 2025. Vol. 12. No. 1. Pp. 203–216. (In Kaz.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_203-216

ЕСТЕЛІКТЕРДЕГІ АШАРШЫЛЫҚ АҚИҚАТЫ

Оразгүл Хасенқызы Мұхатова¹

¹Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты
(28 үй, Шевченко көш., 050010 Алматы, Қазақстан Республикасы)
Тарих ғылымдарының докторы, профессор, бас ғылыми қызметкер
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

© Ш.Ш. Уәлиханов атындағы ТЭИ, 2025

© Мұхатова О.Х., 2025

Аңдатпа. *Kіріспе.* 1932–1933 жылдардағы алапат аштық зұлмат куәгерлерінің естеліктерінен орын алған. Естеліктерде ашаршылықтың орын алу себептері, аштық кезіндегі тұрғындардың ауыр жағдайы, халықтың қырылуы, босқындарға айналуы көрініс тапқан. Ұзақ жылдар бойы айтылмаған ашаршылық ақиқаты тәуелсіздік кезеңінде ашылды. Естеліктерді 1990-жылдары студенттер куәгерлердің аузынан жазып алған. Оқиғаларды бастан кешіріп, көзімен көрген куәгерлер аштық қасіреті бойынша мол мәлімет береді. *Зерттеудің мақсаты және міндеттері* – естеліктердегі ашаршылық ақиқатын көрсету; олардың тарихи дереккөздері ретіндегі құндылығы мен маңызына баға беру; естеліктер мәліметтерінің шынайылығын анықтау. *Нәтижелер.* Мақалада әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті тарих факультетінің студенттерінен құрылған, материалдары заңдастырылып, жарық көрген, алайда ғылыми айналымға енгізілмеген экспедиция мәліметтері бойынша ашаршылықтың ақиқаты зерттелді. Жадта сақталған тарихи дереккөздер зұлматтың қасіретін ешбір боямасыз және бүркемелеусіз ашық көрсетеді. Идеологиядан, саяси ықпалдан тыс естеліктердің шынайылығы өте жоғары, себебі сұмдық және жантүршігерлік ақпараттың авторлары – куәгерлер. Деректанулық талдау куәгерлердің мәліметі арқылы аштық жылдарындағы жергілікті тұрғындардың қасіретін айқындауға мүмкіндік берді. *Қорытынды.* Аштықтың зардаптары мен тағылымын тарихи жадтан өшіру мүмкін емес. Себебі ол – бір емес миллиондаған адамдардың қасіреті. Сондықтан да ашаршылық тарихын архив құжаттарының ғана емес куәгерлерінің естеліктері бойынша терең зерделеу мемлекеттің болашақ өркендеуі үшін қажет.

Түйін сөздер: Ашаршылық, Қазақстан, ұжымдастыру, ақиқат, куәгер, естелік, дереккөз, зұлмат, аштық құрбандары, босқындар

Алғыс. Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігінің «1931-1933 жылдардағы Қазақстандағы жаппай ашаршылықтың куәгерлері және олардың ұрпақтарының естеліктері жинағын дайындау және басып шығару» тақырыбындағы гранттық қаржыландыру BR24993018 МҚБ жобасын жүзеге асыру аясында орындалды.

Дәйексөз үшін: Мұхатова О.Х. Естеліктердегі ашаршылық ақиқаты // «Edu.e-history.kz» электрондық ғылыми журналы. 2025. Т. 12. № 1. 203–216 бб. (Қазақш.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_203-216

ПРАВДА О ГОЛОДЕ В ВОСПОМИНАНИЯХ

Оразгуль Хасеновна Мухатова¹

¹Институт истории и этнологии имени Ч.Ч. Валиханова
(д. 28, ул. Шевченко, 050010 Алматы, Республика Казахстан)
Доктор исторических наук, профессор, главный научный сотрудник
 <https://orcid.org/0000-0002-8613-7248>. E-mail: Orazgul7@rambler.ru

© ИИЭ имени Ч.Ч. Валиханова, 2025

© Мухатова О.Х., 2025

Аннотация. *Введение.* Страшный голод 1932–1933 годов имело место в воспоминаниях свидетелей трагедии. В воспоминаниях отражены причины голода, тяжелое положение населения во время голода, массовый гибель народа, превращение их в беженцев. Правда о голоде, о которой не говорили многие годы, открылась в период независимости. Воспоминания были записаны студентами в 1990-е годы из уст очевидцев. Много сведений дают очевидцы об ужасах голода, испытавшие события и видевшие их собственными глазами. *Цель и задачи исследования* – показать правду о голоде в воспоминаниях; оценить их ценность и значение как исторических источников; определить подлинность воспоминаний. *Результаты.* В статье правда о голоде изучена по данным экспедиции, которая была создана студентами исторического факультета КазНУ им. Аль-Фараби, материалы которой были легализованы и опубликованы, но были не введено в научный оборот. Сохранившиеся в памяти исторические источники ясно показывают ужасы трагедии без каких-либо окраски или маскировки. Достоверность воспоминаний вне идеологии и политического влияния очень высока, ведь авторы ужасных и страшных сведений – очевидцы. Источниковедческий анализ позволил на основе информации очевидцев определить трагедию местных жителей в годы голода. *Выводы.* Последствия и уроки голода невозможно стереть из исторической памяти. Потому что это страдания не одного человека, а миллионов людей. По этому для будущего процветания государства необходимо углубленно изучать историю голода не только по архивным документам, но и по воспоминаниям очевидцев.

Ключевые слова: Голод, Казахстан, коллективизация, правда, очевидец, воспоминание, источник, трагедия, жертвы голода, беженцы

Благодарность. Статья подготовлена в рамках реализации проекта грантового финансирования Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан «Подготовка и издание серии воспоминаний очевидцев массового голода 1931-1933 гг. в Казахстане и их потомков» по проекту ПЦФ BR24993018.

Для цитирования: Мухатова О.Х. Правда о голоде в воспоминаниях // Электронный научный журнал «edu.e-history.kz». 2025. Т. 12. № 1. С. 203–216. (На Каз.). DOI: 10.51943/2710-3994_2025_12_1_203-216

Кіріспе

Қазақстандағы сталиндік-голощекиндік саясаттың жалғасы қазақтың дәстүрлі шаруашылығын біржола бүлдіріп қиратқан күштеп ұжымдастыру және көшпелі, жартылай көшпелі қожалықтарды отырықшылдыққа зорлап көшіру шараларынан көрінді. Шаруаларды колхоздарға біріктіру әкімшіл-әміршіл тәсілдермен жүргізіліп, бұрмалаушылықтар мен асыра сілтеулерге жол берілді. Ауыл шаруашылығын социалистік жолмен қайта құру орасан зор зиян келтіріп қана қоймай, қолындағы бар малынан айырылған халықты бұрын-соңды болмаған ашаршылыққа душар етті. Қазақ этносын құртуды көздеген этноцид саясатының салдары болып табылатын ашаршылықтың ақиқаты ұзақ жылдар бойы ашылмады, тек Қазақстан өзінің егемендігіне қол жеткізер тұста ғана миллиондаған адамды жалмаған қасірет мәлім болды. Зұлматтың салдарынан аш халық қырылып қана қоймай, босқындарға айналып, көрші республикалар мен мемлекеттерге ауып кетті. Совет өкіметі аштықтан қырылғандар туралы айту былай тұрсын, 1937 жылғы санақтың нәтижелерін жасырды. Большевиктер партиясы «бір адам өлсе – өлім, миллиондаған адам өлсе – статистика» деген қағиданы берік ұстанды. Алапат аштықтан шыбындай қырылған қазақтардың республика тұрғындары арасындағы үлес салмағы күрт төмендеп, өз елінде, өз жерінде аз халық ретінде өмір сүрді. Бұл олқылықтың орны тәуелсіздік жылдары ғана толтырылды. 2023 жылы Қазақстан Республикасының халқы жиырма миллионға жетті. 1991–2011 жылдар аралығында сырттан 1 миллион қазақ келді. 1980-жылдары республика тұрғындарының небәрі 37 пайызын құраған қазақтар 2024 жылы барлық тұрғындардың 70 %-ға жуығын қамтыды.

Қазіргі қоғамда ашаршылық туралы жиі айтыла бермейді, ол тек тарихи жадта сақтаулы. Аштықты көзбен көріп, бастан кешіргендер дүниеден өтті. Ашаршылық қасіретін естеріне алып, мәлімет берген куәгерлердің барлығы дерлік өткенді еске алуға қиналған.

Аштықтың қасіретін бастан кешкендер ұзақ уақыт бойы жұмған ауыздарын ашпауға тырысқан. Оның да өзіндік себептері бар еді. Бір жағынан халық өкілдері аштық туралы айтуға халық сескенді. «Қуғын-сүргінге ұшырап кетпейік» деген қорқыныш жадта сақталып қалды. Екінші жағынан «ұлы бетбұрыс» жылдары, «кемелденген социализмде» өмір сүрген халықты мұндай жағдай ендігері Совет Одағында орын алмайды деп сендірді. Советтік идеология ертеңгі күнге деген сенімді санада берік орнықтырды. Сондықтан да кешегі тарихтан орын алған қасіретті еске түсіргілері келмеді. Дегенмен тәуелсіздіктің алғашқы жылдары тарихтан тағлым алу үшін ұрпағынан бастан өткендерін, көздерімен көргендерін жасыра алмады.

Олардың айтқандары тарих еншісіне қалып барады, куәгерлердің берген мәліметтерінің көпшілігі ғылыми айналымға түсірілмеді. Есесіне архив құжаттары мен материалдары, ғылыми зерттеулер жарық көруде. Жыл сайын саяси қуғын-сүргін және аштық құрбандарын еске алу күні атап өтіледі. Зұлматтың тарихы зерделенсе те куәгерлерінің естеліктері назардан тыс қалып келеді. Жадта сақталған тарихи деректі жаңғыртудың маңызы баға жетпес, өйткені естелік авторлары оны шынайы өмірден алған. Сондықтан да зұлматтың қасіретін ешбір боямасыз және бүркемелеусіз ашық көрсеткен естеліктерді талдау ғылым үшін маңызды. Осы орайда тақырыптың көкейкестілігі дау тудырмайды.

Материалдар мен әдіс-тәсілдер

Зерттеу тақырыбының деректік базасын тарихи-этнологиялық экспедиция материалдары, яғни естеліктер құрайды. 1992 жылы жылы 32-нің зұлматының 60 жылдық мерзіміне орай әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті тарих факультетінің студент жастарынан Кампарбек Махамбетұлы Атабаев басқарған арнайы экспедиция құрылған. Студенттер жазғы демалыс айларында өздерінің туған жерлеріне барып, көнекөз қариялардан сол бір қасірет туралы жантүршігерлік, ауыр толғаныстарға толы естеліктерді хатқа түсіріп, оларды дерек ретінде заңдастырды. Кейінірек жинақталған материалдар жарық көрді (32-нің зұлматы, 2014).

Естелік – заманхаттың, яғни жеке адамдық деректердің бір түрі. Естелік деп ел тарихында орын алған шынайы оқиғаларды, ірі тұлғалар жайында көзбен көрген, куәгер болған адамның өткенді еске түсіріп, өз атынан баяндап беруін айтады. Естеліктің дерек ретіндегі өзіндік ерекшеліктері бар. Біріншіден, онда мәліметтер тарихи еңбектегідей нақтылы берілуі міндетті емес. Екіншіден, естелік автордың өз танымы тұрғысынан баяндалады. Үшіншіден, естелік авторы ақиқаттан алшақ кетпей, оны көркемдеп, бейнелеп жеткізеді. Осы тұрғыдан алғанда естелік субъективті сипатты иеленеді. Төртіншіден, естелік жадқа сүйенеді, сол арқылы болған оқиғаларды қалпына келтіреді. Сонымен қатар естелік автор куә болған кезеңнің әдет-ғұрпынан, адамдардың күнделікті өмір сүруінен, салт-дәстүрден, қоғамдық санадан, психологиялық жай-күйінен және т.б. мәлімет береді. Естелік жанрлық табиғаты жағынан заманхаттың күнделік, жеке жазба, т.б. түрлеріне жақын. Экспедиция барысында жинақталған естеліктердің архив қорларында сақтаулы олармен үндес құжаттардан айырмашылығы бар, себебі оларды алапат аштықты бастан кешкен куәгерлер шынайы түрде жаңғыртты. Қарапайым халықтық санада сақталған естеліктер – идеологиядан, саяси ықпалдан тыс. Сондықтан да бұл деректердің шынайылығы өте жоғары.

Тақырыпты зерделеуде деректанудың әдістемесі қолданылды. Деректанулық талдау әдістемесі, яғни деректің шынайылығын айқындау және баға беру әдісі басшылыққа алынды. Сонымен қатар деректану ғылымының тарихилық, объективтілік және әлеуметтік сынды қағидалары қолданылды. Тарихилық қағида естеліктерде баяндалатын оқиғаларды және олардың куәгерлері өмір сүрген кезеңді зерттеуге мүмкіндік береді. Объективтілік қағида естелік фактілерінің шынайылығын анықтауға көмектесті. Ал әлеуметтік қағида зұлмат жылдарындағы қазақ ауылының келбетін, тұрғындардың тұрмысын, ұлттық ойлау жүйесін, этникалық сана-сезімін, биліктің ұстанған саясатын айқындауға мүмкіндік берді.

Тақырыпты терең зерттеуде контент-талдау, сыни талдау, ретроспективтілік, баяндау, сипаттау, қорыту әдістері қолданылды.

Талқылау

Ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру және көшпелі, жартылай көшпелі қазақтарды отырықшыландыру тақырыбының саяси өткірлігі және әлеуметтік салдарына, тарихының бұрмалана зерттелуіне байланысты көптеген еңбектер жазылды. Тақырыпты зерттеу 1929 жылдан басталып, күні бүгінге дейін жалғасып келеді. Олардың басым көпшілігі советтік кезеңде жазылып, жарияланды. Совет кезеңінде жарық көрген еңбектерде ұжымдастыру большевиктік партияның мүддесін дәріптеу шеңберінде қарастырылып, ауыл шаруашылығын түбегейлі қайта құру ретінде зерттелді. Постсоветтік кезеңде оны қайта зерделеу үрдісі жүрді.

Жарияланған еңбектер көп болғандықтан оларды мазмұнына қарай шартты түрде үш топқа бөлуге болады. Алғашқысына сол 1920–1930-жылдардың өзінде жарық көрген большевиктік ұрдажық саясаттың қисынсыздығын дәледеуге ұмтылған ғалымдардың еңбектері жатқызылады. Екіншісі – ұжымдастыруды «сталиндік дана саясаттың» және лениндік кооперативтік жоспардың іске асуы ауқымында қарастырған зерттеулер. Екінші топқа кіретін тарихшылар еңбектері көбінесе монографиялар түрінде жарияланды, алайда оларда ұжымдастырудың зардаптары да, аштық туралы да бірде бір сөз айтылмады. Есесіне зерттеулерде жаппай ұжымдастыру дәріптеп көрсетілді. Олар туралы өз кезегінде тарихнамалық тұрғыдағы зерттеулерде айтылды. Мәселен, Н. Әлімбаевтың кандидаттық диссертациясында Қазақстандағы ауыл шаруашылығын жаппай ұжымдастыру, қазақ ауылдарын отырықшыландыру, бай-кулактарды тап ретінде жою және т.б. мәселелер төңірегінде жарияланған еңбектерге талдау жасалды (Алимбаев, 1984). Ғалымның зерттеуінде ұжымдастыру мен отырықшыландыру тарихының тарихнамасы зерделенгенімен еңбектерді сынау және кемшіліктері мен олқылықтарын көрсету мүмкіндігі шектеулі болды. Бұдан басқа Г.Ф. Дахшлейгердің еңбегінде республикадағы аграрлық реформалардың зерттелу деңгейі көрсетіліп, совет үкіметінің аграрлық реформаларының сипатына қатысты әртүрлі көзқарастар топтастырыла талданды (Дахшлейгер, 1969).

1980-жылдардың соңына қарай күштеп ұжымдастыруға байланысты шындықты толық ашып көрсетуде қазақстандық зерттеушілердің тың архив құжаттарына сүйенген еңбектері жарық көре бастады (Қойгелдиев, 1993). Осыған орай тарихнамалық деректердің үшінші тобы халықтың басына түскен алапат аштық пен «қызыл табан шұбырындының» – босқыншылықтың орын алу себептері мен қасіретті зардаптарын ашқан еңбектерді қамтиды. Мәселенің тарихнамасы О. Мұхатованың докторлық диссертациясында және дербес зерттеуінде талданды (Мұхатова, 1999).

Отандық тарих ғылымында өткен ғасырдың 1980-жылдардың соңы 1990-жылдардың орта кезінде кезінде ашаршылық күштеп ұжымдастыру ауқымында, жаңа тарихи таным мен шындық негізінде қайта қаралып, көпшілік зерттеуші, ғалым, журналист-публицистердің т.б. өзекті тақырыбына айналып, бірқатар зерттеулердің жарық көргендігі белгілі. Осы жылдары белгілі ғалым, тарихшы М. Қозыбаев республикада алғашқылардың бірі болып ашаршылықтың шынайы тарихын айқындауда бірқатар еңбектер жариялағаны баршаға мәлім (Қозыбаев, 1993). Қасіретті оқиғаға баға беру, аштық құрбандарының саны анықтау тәрізді зерттеулер жүргізіле бастады. М. Тәтімов зұлматқа геноцид деген баға берді (Тәтімов, 1996). Т. Омарбековтың пікірінше, ашаршылықтың зардаптары геноцидтің белгілеріне сәйкес келеді, себебі қазақ халқы жойылып кетудің алдында тұрды (Омарбеков, 2019:63). Дегенмен ғалым «аштық қазақ халқына қарсы арнайы ұйымдастырылмады, оның негізгі себебі сталиндік тоталитарлық жүйе немесе сталиндік аграрлық реформа болды», - деп жазды (Омарбеков, 1997). Тарихшылар аштықтан қырылғандар санын анықтауда ортақ пікірге келе алмады. Б.А. Төлепбаев пен В.П. Осипов 1931–33 жылдардағы ашаршылықтан 1,1 миллионға жуық адам өлді десе (Төлепбаев, 1989), М.Б. Тәтімов 1 млн. 750 адам деп көрсетті (Абылхожин, 1989: 58). Осындай тұжырымға М.Х. Асылбеков пен А.Б. Ғалиев те келді (Асылбеков, 1991:108). М. Тәтімов зерттеулерін тереңдете келе аштық құрбандарының санын 2 млн 300 адам деп нақтылады (Тәтімов, 1993: 5). А.Н. Алексеенко құрбандар саны

1 млн 840-ға жуық немесе барлық қазақтардың 47,3 %-ы деп есептеді (Ж.С. Аубакирова, 2020: 30).

Шетелдік зерттеушілердің де пікірлері әртүрлі. Мәселен, Р. Дэвис және С. Уиткрофт Сталин саналы түрде аштыққа жол берді десе (Дэвис, 2011), Р. Конквест коммунистік идеология тұрғындардың жаппай қырылуына жағдай жасады деп тұжырымдады (Robert Conquest, 2012). Н. Неймарктың көзқарасы Т. Омарбековпен үндес (Norman M. Naimark, 2010. 163). Р.Киндлер аштық большевиктердің Орталық Азиядағы ауқымды қоғамдық-саяси экспериментімен байланысты болды деп санады (Киндлер, 2017). С. Камерон мәселені большевиктердің көшпелі социумды жоюға бағытталған ұстанымы тұрғысынан қарастырса (Камерон, 2020), Н. Пьянчиола зұлматтың зардаптарына салыстырмалы талдау жасады. Ресей зерттеушілері ашаршылықты қазақ халқының ұлттық жарақатының қатарына жатқызды (Грозин, 2014).

Зерттеу нәтижелері

Шаруаларды күштеп меншігінен айырудың, зорлап ұжымдастырудың қазақ ұлтының дәстүрлі тарихи-табиғи, эволюциялық дамуға негізделген тағдырына еріксіз таңылған қиянат болғаны белгілі (Омарбеков, 1997: 7). Большевиктік биліктің күштеп ұжымдастыруы мен зорлап отырықшыландыруының зардаптары қасіретті болды. 1920-жылдардың екінші жартысынан басталған аграрлық реформалар алапат аштықты тудырды. Ашаршылықтың етек жаюына биліктің өзі жағдай жасады. Еккен егіні шықпаған, малын салық түрінде тірідей де, еттей де, оған қоса жүні мен терісін, тіпті мүйізіне дейін өткізген, қолда бар малын астық тұқымдарына айырбастаған халықтың аштан өлмеуі екі талай еді. Дәл осы кезде халық арасына «Қайдан тапсаң онан тап, қаптың түбін қақ!» деген мәтел кең тараған. Осы орайда қазіргі Алматы облысы Ақсу ауданы Ойтоған ауылының тұрғыны Қойдәулетқызы Балқия бірде балаларына әңгіме қылып, мына бір жайтты айтыпты: «Сол бір жылдары жер жыртып, егін егетінбіз. Бидайдың тұқымын малға айырбастап алдық. Егін егетін құралдар да өте қарапайым. Өгізге жегілген соқа. Оның өзі әдбен шаршаған, ұрғылап, тұмсығынан тартып, артынан итеріп, әрең дегенде норманы орындаймыз. Қараңғы болғанда қолдан жасаған шамның жарығымен де жер жыртып беретінбіз. Алайда жаздың соңына қарай астық шықпады. Үйімізде қорада қалған бір-екі малдан басқа түк жоқ. Амал жоқ сиыр фермасына барып, жұмыс істеуге тура келді. Жұмыс ауыр, сиырларды қолмен сауамыз. Бірақ басқалар тәрізді ісіп-кеуіп өлген жоқпыз. Сүт пен айранды ішсек те аман қалдық» (32-нің зұлматы, 2014: 23). Бұл – есептеп қарасақ, 1931–1932 жылдарға дөп келетін оқиға. Себебі Қазақстандағы күштеп ұжымдастыру мен зорлап отырықшыландырудың қызған кезі – осы тұс. Шындығында өз үйлерінде талғажау етерге ештеңе таппағандар қарап жатып өліп қалған.

Абай облысы Ақсуат ауылының тұрғыны 1910 жылы дүниеге келген Қауажан Тыныбаеваның естелігі – жантүршігерлік. Онда былай делінген: «... 1931 жылға дейін әлі де мал-мүлік болды. 1931 жылдың күзінде елден малды сыпыра бастағанда, біз бір сиырымызды сойып алдық. Екі сиырды өкімет алып қойды. Ол кезде әлі де бір сиырдан қалдырды. 1932 жылдың басында халықта әлі де болса астық болды. 1932 жылдың сәуір айында жоқтық үдей бастады» (32-нің зұлматы, 2014: 26). Советтік тарихнамада мұндай фактілер айтылмады. Тек тарихшы Ж. Жұмабеков өзге тарихшылар айта алмаған тарихи шындықтың бетін аша отырып, мындай ғылыми батыл тұжырым жасаған еді: «Ауыл тұрғындары өмір сүруінің қайнар көзі мал шаруашылығының азық-түлігі болғандықтан мал басының айтарлықтай азаюы еңбекшілердің материалдық жағдайын күрт нашарлатты. Оған 1931 жылы егіннің шықпай қалуы қосылды... Нәтижесінде малшы және бірқатар отырықшы-егінші аудандар еңбекшілері азық-түлік қиындықтарын бастан кешіріп, ауылдарда көптеген адамдардың аштығы мен қырылуына әкелді. Әсіресе 1932–33 жылдың қысы өте ауыр болды» (Жумабеков, 1973: 93). Себебі 1932 жылдың жазында жауын-шашын аз түсіп, еккен бидайлары күткен мөлшерден төмен жиналған. Соның салдарынан ауылдағылардың күн көрісі күз айларында нашарлап, қорасындағы соңғы малын жеп алғаннан кейін ішуге тамақ таба алмай, босып, жан-жаққа жан сауғалап тарай бастаған. Бұл жайында Қауажан Тыныбаева «1932 жылы біз

сияқты әр үйде болмаса, басқаларда түк қалмай, жан-жаққа босып кетті», - деп еске алды (32-нің зұлматы, 2014: 26).

Ашаршылық жылдары аң-құс былай тұрсын, құрт-құмырсқа, бақа, жылан, тышқан тәрізді жәндіктер азайып кеткен. Ашыққан халық қолына түскенін жей берген. Мұны 1904 жылы туылған Абай облысы Ақсуат ауданы Қараоба ауылының тұрғыны – Жорғатай Рахметолдин растайды. Ол: «Ашаршылық кезінде қырық жылғы тулақты да қайнатып жегендер болатын, ол жібімейді екен. Сарымсақты да қазып жедік. Өлген адамның тәнін апарып көмген болады, оны таңертеңінде ит жеп қойғанын көрсесің. Ит пен мысықты жеу өте көп болды, соның өзі табылмайтын. Ит пен мысықтың еті қойдан да артық болды. Қарамияның басын қуырып, шай қылды. Қырда сары-ала тышқан болды, соны асып жеді. Жақып деген кісі қырдан екі тышқан әкеліп, соны кешке асып жеген еді. Келесі күні үй ішімен қырылып қалды. Елдің айтуынша бұл тышқандар улы екен», - деп баяндаған (32-нің зұлматы, 2014: 37). Талғажау етерлік нәрселерді таудан, даладан тауып әкелгендерін айтпаған естелік авторлары жоқ десе де болады. Олардың бәрі халық бұрын-соңды тағам ретінде қолданбаған тау және дала өсімдіктерінің барлығын дерлік жегендерін айтқан. Куәгерлердің айтуынша, мысық, ит, егеуқұйрықты жегендердің бет-ауызы ісініп, бастары күп болып ісіп кететін болған. Иттің етін асып жегендер 10–15 күнге жетпей өліп қалған. Тулақ жеген фактіні 1916 жылы Көкпекті ауданы Шұбаршы ауылында дүниеге келіп, «Большевик» совхозында тұрған Қабатай Күмпейісов және т.б. растаған. Оның айтуынша, «1930 жылы су болмай, астық шықпай, мал жоқ, аштық басталды. Ел Үшкелейге барып, балық аулап, етін жеп, ал сүйегін талқан қылып қорек етті. Тулақтың жүнін күйдіріп, суға қайнатып жеген елді көрдім. Кішкене қағып, үйінді жегендер де кездесті. Ол кезде отбасымен аштан өлгендер көп болды. Аштық кезінде өлгендерді көме алғандар көмді, кейбіреулерін шұңқырға тастады» (32-нің зұлматы, 2014: 45).

Мұның өзі жаппай эпидемияға алып келген. 1929–1933 жылдары аштықтан зардап шеккен халықтың белгілі бір бөлігі түрлі індеттер мен жұқпалы аурулардың өршуінен қырылды. Елде іш сүзегі індеті жайлады, ауырғандардың саны жыл сайын өсті. Егер 1929 жылы осы індетпен 5413 адам ауырса, 1932 жылы олардың саны 13119 адамға жетті (ҚР ОМҒТҚА. 85-қ. 1-6-т. 51-іс. 3-п.).

Аштық жылдары канибализмнің орын алғандығын растайтын естеліктер кездеседі. Өз қызының басын таспен мыжып өлтіріп, жеген оқиғалар да орын алған. Бір қызын маяның ішіне бір-екі күн тығып қойып, кейін қорек етуге дайындаса, екіншісін бірден жеген оқиғалар тіркелген. Жол жүріп шаршаған ананың барлық балаларын алып жүруге шамасы келмеген жағдайда қызын ағаштың түбіне, тастардың үстіне қалдырып кеткен кездер болып тұрған. Осындай ақылға сыйымсыз әрекеттердің белең алғандығын дәйектейтін деректер жеткілікті. Солардың бірін Қауажан Тыныбаева да келтірген. Оның айтуынша, «Ел жазғытұрым қар астында қалған бидайды тере бастады. Өкімет жағынан көмек болмады. Таудан сарымсақ, шұғының қазысын әкеліп жейтін. Оны қайнатып, асып жейді. Ақсуатта, ауылдың бас жағында Сағымбай деген ағайынды екі кісі адам етін жеген дейді. Соның үйінің жанынан өтіп бара жатқан кісі қайнап жатқан шәугімге үңілсе, баланың қолын көріпті. Ана кісі сол жерде талып қалады. Есін жиған соң ауылдық советіне айтып, Сағымбайды үй ішімен жер аударып жібереді. Сол кезде аштыққа шыдамай асылып қалған адамдар да болғанын естідік» (32-нің зұлматы, 2014: 28).

Сол бір қасіретті жылдары дала тағылары көбейіп кеткен деседі. Ол жайында да көптеген деректер бар, олардың біразы архивтердің қорларында сақталған. Жергілікті халық қыздарынан гөрі ұлдарын аман алып қалуға ұмтылған. Сол себепті қасқырлар адамдарға шабуыл жасаған кезде олар алдана тұрсын деп қыздарын немесе жүгіруге шамалары келмеген әйелдерін қасқырларға қалдырып, өздері әуірімдеп аман қалған. Осындай төбе шашты тік тұрғызатын оқиғалар ашаршылық жылдары жиі болатын құбылысқа айналған деседі. Бұны 1914 жылы дүние есігін ашқан Абай облысы Көкпекті ауданы Шұғылбай ауылының тумасы – Шәкен Оразбайқызының естелігі дәлелдейді. Оның «Аштықтан тамақ іздеп, «Большевик» совхозына бардық. Ол жақта да аштық. Бала-шағасын лақтырып жібергенді сол

жақта көрдік. Таңертең жас келіншек әлі кетіп бара жатып, Ақсуат суына ұл баласын лақтырып жібергенін көрдік» дегені – айтылғанның дәйегі (32-нің зұлматы, 2014: 43).

Ұлдарын аман алып қалуға барын салған тұрғындардың әрекеттері әртүрлі болды. Бірі баласын уақытша күнкөрісі бар туысқанына қалдырса, енді біреулері жат жерлерге босып кетті. Мұндай көзқарасты әкем Хасеннің ашаршылық туралы әңгімесінен анық байқауға болатын еді. Өзінің аштықтан аман қалғанына Жаратушы иесіне шексіз алғыс айта отырып, ол әңгімесін былайша сабақтайтын: «... ашаршылық басталған тұста мені Матай кентіне әкеліп, нағашымның қолына табыстап, «тірі болса кейінірек алармын. Жағдайың бар ғой, сенде бола тұрсын» депті. Сөйтіп, наубайшының наубайханасында тұрып жаттым. Нанды есептеп аз береді, мен тоймаймын, сондықтан бала болсам да (шамамен 5–6 жаста) қулыққа көштім. Бөлке нан пештен шығарылып, ағаш сөрелерге тізіледі, содан соң өгізге жегілген арбасы бар бір ер адам келіп, оларды қаптарға салып алып кетеді. Нан сөрелерде тұрған кезде байқатпай біреуін ортасынан бөліп, ортасындағы жұмсаған үзіп аламын да, қайтадан екі бөлікті бір біріне жапсырып, орнына қоямын. Осылайша нанды тез жеп алып, түк білмегендей отыра беремін. Мүмкін наубайшы нағашым оны сезіп, көрген де болар, бірақ «ендігәрі бұлай жасама» деп ұрсып көрмепті. Ашаршылықтан әйтеуір бір ер бала болса да тірі қалсын дегені шығар...» (32-нің зұлматы, 2014: 25).

Сталиндік-голощекиндік әпербақан биліктің отырықшылануды зорлап жүргізуі және оның зардаптары қазақ этносының генофонына тікелей әсер етті. Зорлап колхоздастыру – «артта қалған халықтардың капитализмге соқпай социализмге өтуі» зор адам шығынын әкелді. Биліктегілер мұны мойындағысы келмегенімен уақыт куәгерлері шындықты ашып айтты. Абай облысы Жарма ауданы Қаратөбе ауылының 1917 жылғы тумасы Н.П. Русанов өзінің аштық басталғанда 15 жаста болғанын, сол күндердің оқиғалары әлі күнге дейін көз алдында екенін ауыр толғаныспен жеткізген. 1932–1933 жылдары аштықтың орын алғандығын басынан өткен оқиғалар арқылы дәлелдеп берді. «1932 жылы күзде талшықтап жейтін біраз тамағымыз болса да, қыста және әсіресе 1933 жылдың көктемінде нағыз ашаршылық басталды. Тамақтан өткеннің барлығын талғажау еттік. Өлген малдың етін колхоз төрағасы Федор Шатковский қылдай етіп бөліп беретін. Негізінен майы сығылған күнбағыс дәнін, кебекті тамақ қылдық. Адамдар күнделікті өле бастады. Біздің отбасындағы он адамнан тек бесеуі ғана қыстан аман шықты. Бірнеше айдың ішінде ауыл тұрғындарының жартысына жуығы қаза болды» деген баяны - айтылғанның дәлелі (32-нің зұлматы, 2014: 39).

Ашаршылықтың орын алу себептерінің бірі – 1932 жылғы құрғақшылық екендігі даусыз. Мұны ғылыми зерттеулер жүргізген ғалымдар да, зұлмат куәгерлерінің көпшілігі де растаған. Мәселен, Н.П. Русанов: «Ең алдымен ашаршылық болатын қыстың алдындағы жазда – 1932 жылы өте қатты қуаңшылық болып, барлық жерде егін шықпай қалды. Себілген астық пен шөп күйіп кетті. Селонның үстін басып ағатын Жанама өзенінің суы тартылып қалды. Шөлді басу үшін Проводин жырасында құдық қазып, су тартуға мәжбүр болдық», - деп айтқан (32-нің зұлматы, 2014: 38).

Аштықтың екінші себебі - күштеп ұжымдастыру және зорлап отырықшыландыру екендігі сөзсіз. Куәгер Н.П. Русанов «... күштеп коллективтендіру – жаппай аштықты болдырған себептердің бірі. Колхозға қабылданған сәт осы күнге дейін көз алдымда: уәкілдер келіп, тірерге тұяқ қалдырмай жинап алып кететін. Еңбек еткің келсе, колхозға кіресің, ал кірмесең аштан өлесің. Сондықтан колхозға адамдар өз еркімен кірді деген сөз жалған», - деп, ақиқатты жайып салды (32-нің зұлматы, 2014: 38). Колхоздастырудың ауыр зардаптары туралы А. Нұрсапина да «1932 жылдың қысында нағыз ашаршылық басталып, адамдар аштықтан ісініп, түрлі ауруларға шалдықты. Малдардың барлығы колхозға өткізілді, осы кезде менің ата-анам, 5 бауыр-сіңлілерім аштан өлді, тіпті кейбір көршілерімнің бас көтерер кісілері де болмай, түгелдей қырылды», - деп еске алған (32-нің зұлматы, 2014: 41). Шынтуайтында мал мен құсқа дейін колхозға өткізуді талап еткен билік пен оның шолақ белсенділері бұдан өткен асыра сілтеулер мен қателіктерге жол берді. Ұжымдастыру мерзімі Қазақстан сияқты республика үшін өте аз болды. Тіпті кейіннен Сталиннің жеке нұсқауы бойынша бұл мерзімдер қайта қаралып, қысқартылды. Отырықшыландыру барысындағы өрескел

кателердің бірі көшпелі және жартылай көшпелі қазақ шаруаларының ерекшеліктері ескерілмей, олар бірден өндірістік кооперацияның жоғары түрі – колхозға, коммунаға тартылуы еді. Мұның өзі советшілдік, волонтаристік әдістер арқылы іске асырылып, ақыры «қақаған қыста айдалаға көше-көше ғып киіз үй тіктіріп, әр көшеге партия көсемдерінің атын беріп, сол үйлерге жергілікті қазақтарды күшпен кіргізіп, бұлар болса көсем атындағы үйде тұрып, мәдениетті болып кетпей, киіз үй ішінде қарап жатып, қатып өлген (Омарбеков, 1994: 42–43). Алысқа бармай-ақ Бейімбет Майлиннің «Күлпаш» деген әңгімесін мысалға келтірсек те жетеді. Үйіне тамақ алып келген Күлпаштың Мақтұм деген ері мен баласының өлі денелерін көрген әйелдің халі нешік болғаны Бейімбет пен ашаршылықты көзімен көргендерге ғана аян. Зұлмат куәгері Балақан Күмісбаев «Балқаш ауданындағы 60 000 адамнан 12 000-ы ғана қалды. Адам өлімі мал өлімі құрлы болмады. Көптеген үйлер қаңырап бос қалды. Өлген адамдарды бос үйлердің, шеңгел, ши түбінен шашылып жатқанын көретінбіз», - деп айтқанынан аштық құрбандарының аз болмағандығын аңғару қиын емес (32-нің зұлматы, 2014: 60).

«Мың рет айтқаннан бір рет көрген артық» дегендей аштықтың қасіретін көзбен көргендер бас сауғалап, жан бағу үшін Қазақстаннан алыс және жақын елдерге босып кеткендігі жөнінде шынайы орын алған жағдайды айтып берген куәгерлер де аз емес. Билік тұрғындардың малдарын тартып алып жатқан тұста Қытайға қашқандар да болды. Шығыс Қазақстан облысы Күршім ауданы Қойтас ауылында 1907 жылы өмірге келген Арғынбек Салықов: «Мал мен адам колхозға біріктіріліп жатқанда кейбір байлар шет жаққа, Қытайға қашты. Оларға кейбір кедей-жалшылар да қосылды. Үкімет оларды «банды» деп атады. «Бандыны» құрғандар малды Қытайға айдап әкетіп отырды. Олар өлімнен қашқан азаматтар еді. Олар кей отбасыларға аштан өлмесін деп, түнде малды айдап әкеліп беріп жүрген» деген мәлімет берген (32-нің зұлматы, 2014: 51). «Банда» аталғандардың барлығы бірдей билік берген атауға сәйкес келетіндер емес екендігін тарихшылар зерттеп, өз бағаларын берген. Ақылға сыйымсыз аграрлық реформаларды қолдамаған, өз құқықтарын қорғай алмаған кінәсіз шаруаларды совет органдарының «ұлтшыл», «бандит», «контрреволюционер» деген жалған жалалармен жаппай қуғын-сүргенге ұшыратуы қазақ шаруаларын босқыншылыққа ұрындырды.

1932 жылы алапат ашаршылық Қазақстанда кеңінен таралғанда жағдай тіптен ауырлап, көршілес өлкелерге қазақтардың жаппай босулары орын алды. Исаев пен Орымбаевтың 1932 жылғы 11 мамырда Мәскеудегі Халық Комиссарлары Кеңесіне жолдаған мамұндама хатта көрсетілген аталған жылдың 1 ақпанына дейінгі мәлімет бойынша, «қоныстан ауу мен қоныс аудару есебінен кеміген қожалықтардың саны 300 мыңнан асып кеткен. Бұл орта есеппен алғанда 1 млн. 500 мың адам (Омарбеков, 1997:258). Сонымен қатар шекараға жақын орналасқан ауыл тұрғындарының бір бөлігі Қытайға көшіп кеткендігі – шындық. Бұл да қазақтардың басынан кешкен шынайы үрдіс болатын. Т. Рысқұловтың 1932 жылғы 29-қыркүйекте И. Сталинге жазған хатында «өз аудандарынан қазақтар қожалықтарының жартысы көшіп кетті», - деп көрсетілген (Рысқұлов, 1997). Мұнан өзге Т.Рысқұловтың Сталинге Л.Кагановичке, В.Молотовқа 1933 жылдың 9-наурысында жазылған хатында енді қазақтардың елдің ішінде емес жат жерлерге көшіп кетіп жатқандары туралы ашық айтылған. «...Қонысын тастап Қазақстанмен көршілес өлкелерге көшкен қазақтардың мекен жайларынан келіп түскен, шамамен алынған соңғы деректерге қарағанда: қазір Орта Еділде 40 мың, Қырғызстанда 100 мың, Батыс Сібірде 50 мың, Қарақалпақстанда 20 мың, Орта Азияда 30 мың қазақ бар. Қонысынан ауғандар қалмақ жерінде, Тәжікстанға, Солтүстік өлкеге және басқа да осы сияқты шалғай жерлерге де көшіп кетті. Байлар бастаған бір қауым Батыс Қытайға ауды... Бұл – қазақтардың көші-қоны (әдетте жаз айларында қолында бар малын жайлауға шығарып, өріс ұзатқан сияқты) емес, көп ретте адамдардың талғажу іздеп, бас ауған жаққа кетуі. Кейбір аудандарда қонысынан ауғандардың саны сол аудандарда тұратын барлық халықтың 40–50 пайызына дейін жетеді...» (Рысқұлов, 1994). Шындығында да аш тұрғындар ашаршылық пен босқыншылық жайлаған республика тұрғындары өздерімен шекаралас республикалар мен мемлекеттерге босып кетті.

Қазіргі уақытта әлемнің көптеген елдерінде тарыдай шашылған қазақтардың өмір сүруінің бір ұшы осы ашаршылыққа келіп тіреледі.

Қазақтардың Қытайға қашуының бір себебі аштық болса, екіншісі ауқатты адамдардың үгіт-насихаты еді. Оқиға куәгері 1910 жылы туылған, Абай облысы Көкпекті ауылының тұрғыны – Мұсахан Жақыпов Қаражал деген тауда Ақсуат, Аягөз, Абай, Шар, Абралы, Жарма, Шұбартау аудандарынан кәмпескеленген байлардың бала-шағасының, ұрпақтарының жиналып, банда құрғандығы жөнінде баяндаған. Куәгердің айтуынша, олардың басшылары Ақанғали, Серікбай деген сыбан жігіттері болды. Уақыт өте Қаражал бандысы күшейіп алды. Олар халыққа совет өкіметі көп тұра алмайтындығы туралы әңгіме айтып, «шетел әскерлері билікті жуық арада жояды, советтер толық жойылғанша біз Қытайға барып тұра тұрамыз» деп халықты сендіруге тырысқан. Бандының бәрінде мылтық болған еді. Халықты өздерімен бірге ала кетпекші болды» (32-нің зұлматы, 2014: 47). Осындай бандыдан қорыққан қыз-келіншектер 1910 жылғы Ақсуат ауданының тумасы Нұркамал Рустамованың жеткізуінше, үйден алыс шықпайтын болған. Түнде есік алдындағы тезекті ойып, сонда түнейтін еді. Ақпарат беруші: «Жаяу-жалпы ашыққандар, босқындар көп еді, олар Қытай жаққа бет алып бара жататын. Оның қаншасы жолда өлгенін кім біледі. Қурап қалған адамдардың сүйектері шашылып жатқан кез болды», - деп жадында жатталған оқиғаны қынжыла еске алды (32-нің зұлматы, 2014: 49).

Қазақстанның оңтүстігінде өмір сүргендер Өзбекстанға, Тәжікстанға қоныс аударған. Осыны өз көзімен көрген 1915 жылғы Қызылорда облысы «Красная звезда» совхозы Жайылма бөлімшесінің тұрғыны Әсілбек Қилыбаев: «Біз колхозға біріккен соң мақта, аздап бидай, тары ектік», - деп сөзін бастаған. Қызыл қырғынның куәгері сөзін әрі қарай сабақтай отырып, мына жайттарды айтып берген: «Сол уақытта ауданнан уәкілдер қаптаған заман еді. Малды, құрал-сайманды, бәрін ортаға жинатты. Салықтың түрі де көбейді. Жиналған аз өнімді түгелдей алып кетіп отырды. Ол аз болса, есіктің алдына еккен мардымсыз жүгерімізді де алып кететін». Халықтың қолында азық ететіннің бәрі тегіс салық ретінде ауданға жіберілгенен кейін тұрғындар аштыққа ұшырай бастаған. Ашаршылық келе жатыр дегенді естіп, қолында күші барлар Өзбекстанға, Тәжікстанға көшіп кеткен (32-нің зұлматы, 2014: 101). Өзбекстанға көшкендердің бірі 1912 жылы дүниеге келген бұрынғы Оңтүстік Қазақстан қазіргі Түркістан облысы Ленин ауданы Ленин ауылының тұрғыны Әбдікерім Тоғаев еді. Оның жеткізуінше, «Аштық басталғанда кетуге шамасы келгендер кетті, шамасы келмегендер үйлерінде қалып қойды. Біз амалдап Өзбекстанға барып, күн көріп келдік. Оған барғанда да колхоз, сельсоветтен документ болса ғана сыясың, болмаса сыймайсың... Ауа райы жақсы еді. Жаңбыр бар, жерден өніп тұрды... Бізде колхозға істесең де ашсың, істемесең де ашсың. Кәмпеске, колхоз, аштықты қосқанда 3–4 жылдың ішінде адамдардың жартысынан көбі жоқ болып кетті. Осындай жағдайларды жиналыста айтайын десе айдатып жібереді» (32-нің зұлматы, 2014: 117). Бір жағынан үкіметтің директивалары, екінші жағынан ауылдағы шолақ белсенділердің асыра сілтеулері халықты биліктің айтқанына көнетін, айдағына жүретін жағдайға жеткізді. Саяси қуғын-сүргіннің қанды құрығынан қорыққан тұрғындар жұмған ауыздарын ашпады.

Маңғыстау облысы Жаңаөзен қаласының тұрғыны 1916 жылы Алтынбек Төлеков те өзбек еліне кеткендердің бірі еді. 15 жастағы жетім бозбала 1931 жылы Хиуада күнкөріс бар деген соң, соған кеткен. Маусым айында Хиуа тауларында орналасқан әскери бөлімге тап болып, полкке қабылданған. 1934 жылға дейін сонда қызмет еткен. Бөлімнің жазғы лагері Ташкенттен 30 шақырым жердегі Троицк елді мекенінде орналасатын. «Жиі-жиі жорыққа шығып тұратынбыз. Сонда өз көзіммен көрген сұмдықтарым. Керегесі шетінеген қазақтың үйлері, далада өліп жатқан қазақ отбасылары. Ташкент қаласында босып жүргендер – 5–14 жастағы қаракөздер еді. Олар әскерилерден қалған тамақ қалдығына таласатын, төбелесетін. Ас пісірушілер оларды қуып жүретін. Олар ит құсап әр жерге барып шоқиып тұратын да, көп ұзамай қайтып келетін» деген естелігінен аш босқын балалардың қасіретін көруге болады (32-нің зұлматы, 2014: 135). Архив құжаттары аштық жылдары панасыз балалардың шамадан тыс көбейгендігін дәлелдейді. Қалалар мен ауылдар қамқорсыз қалған жеткіншектерге толды.

Бұдан 1930-жылдары Қазақстанда орын алған саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайды анық көруге болады. Тұрғындардың тұрмыс-тіршілігі төмендеп, денсаулықтары нашарлаған. Мұндай жағдайдың орын алу себептерін Жамбыл облысы Жуалы ауданының тұрғыны Момынкүл Пірәліұлы атап көрсеткен. Оның пікірінше, «Бірімен бірі байланысқан үш себеп болды: біріншіден, мемлекет тарапынан, атап айтқанда Мәскеу басшылары мен Қазақстан басшыларының зұлматы. Екіншіден, мал мәселесінде облыс, аудан уәкілдерінің «ұлтанқұл» белсенділердің мал басын қысқартуда жүргізген зиянды әрекеті. Үшіншіден, егіншілікке тигізген ішкі және сыртқы әсерлер. Осылар 1931–1933 жылдар аралығындағы аштыққа әкеп соқты» (32-нің зұлматы, 2014: 125). Куәгердің пайымы тәуелсіздік жылдары жүргізіген зерттеулердің нәтижесінде ғылыми тұрғыда толық дәйектелді. «Жұт – жеті ағайынды» демекші аштыққа ауыр эпидемиялық ахуал қосылды. Себебі қолына түскенді азық ретінде қолданған тұрғындар түрлі жұқпалы ауруларға ұшырады. Республиканың денсаулық сақтау жүйесі де күйреудің аз-ақ алдында тұрды. Медициналық көмек көрсету былай тұрсын, дәрі-дәрмек, аураханалар, мамандар жетіспеді. Осылардың бәрі елдің демографиялық жағдайын күрт нашарлатты.

Ашаршылықтың халықтың генофонына тікелей әсер еткендігін дәлелдейтін естеліктер кездеседі. Солардың бірі - Жамбыл облысы Мойынқұм ауданы Бірлік ауылының тұрғыны Т. Іңкәрбековтың мәліметі. Аштық басталғанда 11–12 жастағы жас өспірім бала өзінің көзімен көрген мына бір оқиғаны есіне түсіріп, айтып берген: «Біз тұрған көшеде балалар үйі бар болатын. Сол жетімхананың балалары көп өлді. Олардың денелерін күнделікті ат-арбамен ауыл шетіндегі арнайы қазылған үлкен апанға таситын» (32-нің зұлматы, 2014: 128).

Қазіргі Павлодар облысы Ақсу ауданында тұрған, 1918 жылы туылған Әшім Жұмабайұлы Қайыпбердиннің айтуынша, ашаршылық кезінде «адамдардың қолында шанасы немесе қабы болады. Баласын жетектеп, қалаларға барып келеді. Көшеде суықта отырып қатып қалғандары да болды. Балаларының ыңырсып, айналып жүргенін көзіміз көрді. Сол балаларды жинап жетімдер үйіне өткізетін» (32-нің зұлматы, 2014: 142). Жетімдер үйінің жағдайы да көңіл көншітер емес еді. Оларда азық-түлік тапшы болды. Дегенмен үкімет және жергілікті билік органдары балаларды аштық пен эпидемиядан аман алып қалуға тырысты.

Маңғыстау облысы Жаңаөзен қаласының тұрғыны, 1923 жылы туылған Аят Базарбаев: «1932–1933 жылдары аштық басталғанда әкем қайтыс болды. Анам бізді Түрікменстанның Ташауз облысындағы балалар үйіне тапсырды. Өзі бір қызымен жергілікті түрікмендерге жалданып, күнін көрді», - деп, жетімдіктің дәмін татқан кездерін еске түсірді (32-нің зұлматы, 2014: 130). Жаңаөзен қаласының өзге тұрғыны, 1922 жылы туған Жетеу Нұрманов негізгі ата-мекені Ақтөбе облысының Байғанин ауданы, Жарқамыс ауылы болғанын, 1930–1931 жылдары Бесқалаға (Қоңырат) қоныс аударғандарын әңгімелеген. Басына түскен ауыр жағдайды былай баяндаған: «1932 жылдың аяғы мен 1933 жылдың басында жаппай аштық басталғанда қазақтар балаларын тастап, бастары ауған жағына шұбырды. Сол, 1933 жылы ағам – Смағұл, өзім, қарындасым – Аружан, інім – Базарбай бәріміз Қоңыратта балалар үйіне орналастық. Шешем туыстарымен бірге Әмудария жағасымен Түрікменстанға кетті». Балалар үйінде көптің бірі болып, мұнда да аштық тауқыметін тартқанын ұзақ уақыт өтіп кетсе де, көкірегі қарсы айырылып, есіне алған. Сөзін қинала сабақтаған Жетеу қария: «Қоңыратта Смағұл ағам басшылардың біреуінің үйінде қызмет жасап, Қарақалпақстанның сол кездегі астанасы Төрткүл қаласына бір жылдық мұғалімдер дайындайтын курсқа кетті. Мен, інім, қарындасым балалар үйінде қалдық. Балалар өте көп еді. Аштықтан өлген балаларды жетімхана жанындағы шұғырлау жерге 2–3 бел, күрек қағып, бір шұқырға көме салатынбыз. 1933 жылдың ортасында інім мен қарындасымды өз қолыммен жерледім», - деп мәлімдеген (32-нің зұлматы, 2014: 131). Балалар үйінде азық-түліктің жетіспеуінен жеткіншектер жаппай қырылған. «Қырық жыл қырғын болса да, ажалды өледі» демекші арасында Жетеу сияқтылар тірі қалған. Он жасар Жетеудің көзімен көрген мына бір оқиға адамның төбе шашын тік тұрғызбай қоймайды. Куәгер оны былайша сипаттаған: «1933 жылы аштық өзінің шегіне жетті. Төмендегідей жағдай – бұған толық дәлел. Балалар үйінің 4–5 күшігі бар қара-ала ит бір түнде жоқ болып кетті, ашыққандар ұрлаған. Балалар

үйінің алдынан Қоңыратқа апаратын үлкен жолда есекпен базарға кетіп жатқан адамдарды аңдып, жол шетіндегі арықта отырған пышақтары бар адамдарды көретінбіз. Олар базарлап жүрген адамның итінің, есегінің қарнына пышақ тығып алатын. Ішек-қарны шұбатылған есек құлағанда, 10–15 адамдай топ, кәдімгі қара қарғаларға ұқсап, жабылып, қолына ілінген жерлерін кесіп алып жататын» (32-нің зұлматы, 2014: 131).

Тарихтан белгілі 1920–1930-жылдары советтер елінде, соның ішінде Қазақстанда панасыз балалар көбейген. Көше кезіп, нан тауып жеп жүрген панасыздарды балалар үйіне орналастырған. Бала кезінде сондай панасыз балалар туралы тарихи деректерге негізделген құжаттық фильмдер мен «Ташкент – город хлебный» деген кинофильмін көрмеген қазіргі аға ұрпақтың өкілі жоқ шығар. Бала болса та әбден арып-ашып, тоз-тоз болған баланың Ташкенге барып, пана тауып, ашаршылықтан аман қалуы кім кімді де бей-жай қалдырмайтын. Алайда аман қалмағандарының саны аз еместігі аян. Мемлекеттің адами ресурсы, өскелең ұрпақтың аштықтан қырылуы 1937, 1939 халық санақтарының мәліметтерінде балалар санының азаюынан көрінгенімен одан кейінгі уақыттарда оның орны толмас шығын екендігі анық байқалды.

Қорытынды

Осылайша тарихи-этнологиялық экспедиция материалдарын, яғни алапат аштықты көздерімен көргендердің, сол кездегі оқиға куәгерлерінің естеліктері талданды. Аштық куәгерлерінің басынан кешкендері – бір-біріне ұқсас. Барлығы бірдей ашаршылықтың 1932–1933 жылдары орын алғандығын, оның себептерін ұжымдастырумен, салықтың түрлерінің көбеюімен, құрғақшылықпен, жергілікті биліктегілердің «шаш ал десе, бас алған» асыра сілтеулерімен түсіндірген. Аштық кезінде қолдарына іліккендерді талғажау етіп, ит, мысық, тышқан, қасқыр тәрізділермен қоса тауда, далада өсетін өсімдіктерді қазып, теріп әкеліп жегендерін жеткізген. Бұларды уақытша азық еткендерімен аз уақыт ішінде түрлі ауруларға ұшырап, қырылып қалғандарын айтқан. Адам етін жеудің де белең алғандығын көрсеткен. Осылайша тұтастай отбасы мүшелері немесе олардың жартысы аштық пен жұқпалы аурулардан көз жұмған. Көрші елдерге жан сауғалап, босып кеткендерінің қатары аз болмаған.

Аштықтың ел басына түсірген ауыртпалығы мен зардабы ұмытылмай, тағлымы жадтан өшпей келеді. Өйткені ол «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» жылдарынан кейінгі қазақ тарихындағы «қызылтабан шұбырынды» еді. Мұндай зұлматты өткеннен өшіру мүмкін емес, керісінше болашақ даму үшін одан сабақ алу қажет.

Ашаршылықтың орын алғанына жүз жылға жуық уақыт болып қалды. Ашаршылық құрбандарының рухына тағзым етіп, жыл сайын 31 мамыр күні оларды бүкіл республика тұрғындары еске алады.

Дереккөздер

ҚРОФТҚА — ҚР Орталық мемлекеттік ғылыми-техникалық құжаттама архиві.

Sources

CSASTDRK — Central State Archive of Scientific-Technical Documentation of the Republic of Kazakhstan

Әдебиеттер

Абылхожин және т.б., 1991 — *Абылхожин Ж.Б., Козыбаев М.К., Татимов М.Б.* Казахская трагедия // Вопросы истории, 1989. № 7. С. 53–72.

Алимбаев, 1984 — *Алимбаев Н.А.* Историография опыта Коммунистической партии по осуществлению сплошной коллективизации сельского хозяйства Казахстана (конец 20-х – начало 80-х гг.). Алма-Ата, 1984. 199 с.

Асылбеков, Галиев, 1991 — *Асылбеков М.Х., Галиев А.Б.* Социально-демографические процессы в Казахстане (1917–1980). Алма-Ата: Ғылым, 1991. 185 с.

Аубакирова, Алексеенко, 2020 — *Аубакирова Ж.С., Алексеенко А.Н.* «Рухани жаңғыру» бағдарламасы шеңберінде. Демографиялық тарих контексіндегі қазақтар. Нұр-Сұлтан: «Шаңырақ медиа ЖШС», 2020. 200 б.

Грозин, 2014 — *Грозин А.В.* Голод 1932–1933 годов и политика памяти в Республике Казахстан. М.: ИВ РАН, 2014. 178 с.

- Дахшлейгер, 1969 — *Дахшлейгер Г.Ф.* Историография Советского Казахстана. Алма-Ата: Наука, 1969. 191 с.
- Дэвис, Уиткрофт, 2011 — *Дэвис Р., Уиткрофт С.* Годы голода: сельское хозяйство СССР. 1931–1933 / Пер. с англ. О.Ю. Вздорик; под ред. Л.Ю. Панфиной. М.: РОССПЭН, 2011. 539 с.
- Жумабеков, 1973 — *Жумабеков Ж.* Ленинской дорогой. Руководство КПСС. Вовлечение трудового крестьянства Казахстана в строительство социализма. Алма-Ата: Казахстан, 1973. 288 с.
- Камерон, 2020 — *Камерон С.* Голодная степь: Голод, насилие и создание Советского Казахстана / Пер. с англ. М.: НЛЮ, 2020. 277 с.
- Киндлер, 2017 — *Киндлер Р.* Сталинские кочевники: власть и голод в Казахстане. М.: Политическая энциклопедия, 2017. 382 с.
- Козыбаев, 1992 — *Козыбаев М.* Ақтандақтар ақиқаты. Алматы, «Қазақ университеті», 1992. 272 б.
- Койгелдиев, Омарбеков, 1993 — *Койгелдиев М., Омарбеков Т.* Тарих тағлымы не дейді? Алматы: Ана тілі, 1993. 208 б.
- Қоңыратбаев, 1994 — *Қоңыратбаев О.* Тұрар Рысқұлов. Қоғамдық-саяси және мемлекеттік қызметі: Түркістан кезеңі. Алматы: Қазақстан, 1994. 448 б.
- Мұхатова, 1999 — *Мұхатова О.* Қазақстандағы аграрлық өзгерістер тарихнамасы. Алматы: Ғылым, 1999. 177 б.
- Омарбеков, 1994 — *Омарбеков Т.* Қазақ шаруаларын жеке меншік қожалықтарынан айыру және ұжымдастыру тарихы мен тағлымы. Т.ғ.д. ... диссертацияның қолжазбасы. Алматы, 1994. 387 б.
- Омарбеков, 1997 — *Омарбеков Т.* 20–30-жылдардағы Қазақстан қасіреті. Алматы: Санат, 1997. 320 б.
- Омарбеков, 2019 — *Омарбеков Т.* Ашаршылық. Алматы: «Арыс» баспасы, 2019. 80 б.
- Рыскулов, 1998 — *Рыскулов Т.* Собрание сочинений в трех томах. Т. 3. Алматы: Қазақстан, 1998. 444 с.
- Тәтімов, 1993 — *Тәтімов М.* Қазақ әлемі (Қазақтың саны қанша? Қазақ қашан, қайдан қуылған, қырылған және атылған?). Алматы: Қазақстан-Атамұра, 1993. 160 б.
- Тәтімов, 1996 — *Тәтімов М.* Голощекиндік геноцид // «Заң» газеті. 1996. 12 б.
- Төлепбаев, 1989 — *Төлепбаев Б., Осипов В.* Тарихи шындық тұрғысынан // Социалистік Қазақстан, 1989. 11 б.
- 32-нің зұлматы, 2014 — *32-нің зұлматы* (Профессор Қ.М. Атабаев жетекшілік жасаған тарихи-этнологиялық экспедиция деректері). Құраст.: Төлебаев Т.Ә., Сәбденова Г.Е. Алматы: «Қазақ университеті», 2014. 308 б.
- Norman, 2019 — *Norman M. Naimark.* Stalin's Genocides. Princeton University Press, 2010. 163 p.
- Robert Conquest, 2012 — *Robert Conquest.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. L., 2012. 412 p.

References

- Abylhojin et. al, 1991 — *Abylhojin J.B., Kozzybaev M.K., Tatimov M.B.* Kazahstanskaya tragediya [The Kazakh tragedy] // *Voprosy istorii*, 1989. No. 7. Pp. 53–72. (In Russ.).
- Alimbaev, 1984 — *Alimbaev N.A.* Istoriografiya opyta Kommunisticheskoy partii po osushchestvleniyu sploshnoj kollektivizatsii selskogo hozyajstva Kazahstana (konec 20-h – nachalo 80-h gg.) [Historiography of the Communist Party's experience in implementing the continuous collectivization of agriculture in Kazakhstan (late 20s – early 80s)]. Alma-Ata, 1984. 199 p. (In Russ.).
- Asylbekov, Galiev, 1991 — *Asylbekov M.H., Galiev A.B.* Socialno-demograficheskie processy v Kazahstane (1917–1980) [Socio-demographic processes in Kazakhstan (1917–1980)]. Alma-Ata: Gylym, 1991. 185 p. (In Russ.).
- Aubakirova, Alekseenko, 2020 — *Aubakirova J.S., Alekseenko A.N.* “Ruhani jangyru” bagdarlamasy shenberinde. Demografialyq tarih konteksindegi qazaqtar [Within the framework of the program “Ruhani zhangyru”. Kazakhs in the context of demographic history]. Nur-Sultan: «Shanyraq media JSHS», 2020. 200 p. (In Kaz.).
- Dahshlejger, 1969 — *Dahshlejger G.F.* Istoriografiya Sovetskogo Kazahstana [Historiography of Soviet Kazakhstan]. Alma-Ata: Nauka, 1969. 191 p. (In Russ.).
- Devis, Uitkroft, 2011 — *Devis R., Uitkroft S.* Gody goloda: selskoe hozyajstvo SSSR. 1931–1933 [The Famine Years: agriculture of the USSR. 1931–1933] / Per. s angl. O.Yu. Vzdorik; pod red. L. Yu. Pantinoj. M.: ROSSPEN, 2011. 539 p. (In Russ.).
- Grozin, 2014 — *Grozin A.V.* Golod 1932–1933 godov i politika pamyati v Respublike Kazahstan [Famine of 1932–1933 and the policy of memory in the Republic of Kazakhstan]. M.: IV RAN, 2014. 178 p. (In Russ.).
- Jumabekov, 1973 — *Jumabekov J.* Leninskoj dorogoj. Rukovodstvo KPSS. Vovlechenie trudovogo krestyanstva Kazahstana v stroitelstvo socializma [Lenin road. The leadership of the CPSU. Involvement of the working peasantry of Kazakhstan in the construction of socialism]. Alma-Ata: Kazahstan, 1973. 288 p. (In Russ.).
- Kameron, 2020 — *Kameron S.* Golodnaya step: Golod, nasilie i sozdanie Sovetskogo Kazahstana [The Hungry Steppe: Famine, Violence, and the Creation of Soviet Kazakhstan] / Per. s angl. M.: NLO, 2020. 277 p. (In Russ.).
- Kindler, 2017 — *Kindler R.* Stalinskie kochevniki: vlast i golod v Kazahstane [Stalin's Nomads: Power and famine in Kazakhstan]. M.: Politicheskaya enciklopediya, 2017. 382 p. (In Russ.).
- Muhatova, 1999 — *Muhatova O.* Qazaqstandagy agrarlyq ozgerister tarihnamasy [Historiography of agrarian changes in Kazakhstan]. Almaty: Gylym, 1999. 177 p. (In Kaz.).

- Omarbekov, 1994 — *Omarbekov T.* Qazaq sharualaryn jeke menshik qozhalyqtarynan ajyru jane yzhymdastyru tarihy men taglymy [History and history of collectivization and deprivation of private property of Kazakh peasants]. // T.g.d. ... dissertaciyanyn qoljazbasy. Almaty, 1994. 387 p. (In Kaz.).
- Omarbekov, 1997 — *Omarbekov T.* 20–30-jyldardagy Qazaqstan qasireti [The tragedy of Kazakhstan in the 20–30s]. Almaty: Sanat, 1997. 320 p. (In Kaz.).
- Omarbekov, 2019 — Omarbekov T. Asharshylyq [Famine]. Almaty: «Arys» baspasy, 2019. 80 p. (In Kaz.).
- Qoigeldiev, 1993 — *Qoigeldiev M., Omarbekov T.* Tarih taglymy ne dejdi? [What does history say?]. Almaty: Ana tili, 1993. 208 p. (In Kaz.).
- Qonyratbaev, 1994 — *Qonyratbaev O.* Tyrar Rysqylov. Qogamdyq-sayasi jane memlekettik qyzmeti: Turkistan kezeni [Tyrar Rysqylov. Socio-political and public activities: Turkestan period]. Almaty: Qazaqstan, 1994. 448 p. (In Kaz.).
- Qozybaev, 1992 — *Qozybaev M.* Aqtandaqtar aqiqaty [The truth of excuses]. Almaty, «QazaQ universiteti», 1992. 272 p. (In Kaz.).
- Robert Conquest, 2012 — *Robert Conquest.* The Harvest of Sorrow: Soviet Collectivization and the Terror-Famine. L., 2012. 412 p.
- Ryskulov, 1998 — *Ryskulov T.* Sobranie sochinenij v trekh tomah [Collected works in three volumes]. Vol. 3. Almaty: Qazaqstan, 1998. 444 p. (In Russ.).
- Tatimov, 1993 — *Tatimov M.* Qazaq alemi (Qazaqtyn sany qansha? Qazaq qashan, qajdan quylgan, qyrylgan jane atylgan?) [Kazakh world (what is the number of Kazakhs? When, where was the Kazakh expelled, killed and shot?)]. Almaty: Qazaqstan – Atamyra, 1993. 160 p. (In Kaz.).
- Tatimov, 1996 — *Tatimov M.* Goloshchekindik genocide [Goloshchekin genocide] // «Zan» gazet. 1996. 12 p. (In Russ.).
- Tolepbaev, Osipov, 1989 — *Tolepbaev p., Osipov V.* Tarihi shyndyq tyrgysynan [From the point of view of historical reality] // Socialistik Qazaqstan, 1989. 11 p. (In Kaz.).
- 32-nin zylmaty, 2014 — *32-nin zylmaty* (Professor K.M. Atabaev jetekshilik jasagan tarihi-etnologiyalyq ekspediciya derekteri) [32 (data of the historical and ethnological expedition led by Professor K.M. Atabayev)]. Qurast.: Tolebaev T.A., Sabdenova G.E. Almaty: «Qazaq universiteti», 2014. 308 p. (In Kaz.).

МАЗМУНЫ

ТАРИХНАМА ЖӘНЕ ДЕРЕКТАНУ

Қарасаев Ғ.М., Кенжебаев Ғ.Қ., Оспанова Р. ЕУРАЗИЯ Өңірі Түрғындарының Көне Земаннан ХҮІІІ Ғасырға дейінгі тарихы батыс, орыс зерттеушілері шығармаларында.....	7
Шолахов М.Г. Жошы ұлысының сарайшығы еуропалық және отандық тарихнамада.....	21

ТАРИХ

Аккуш С., Темирханов Б. XX Ғасырдың басындағы қазақ қажылары: «ҚАЗАҚ» газетінің материалдары негізінде зерттеу.....	36
Атантаева Б.Ж., Мухаметкалиева К.Б., Абенова Ғ.А. Білім берудегі өзгерістер: 1920 жылдардағы Семей өңіріндегі мектеп жүйесінің дамуы мен сауатсыздыққа қарсы күрес.....	49
Байдильдина Феллан С.Х., Абдирайымова А.С., Раджапов А.У. Мәскеу мен Ленинградта қазақ КСР үшін мәдениет және өнер мамандарын даярлау мәселесі (1930–1950 жж.).....	66
Бисембайұлы М. Қазақстанға еріксіз көшірілген поляктардың саяси және әлеуметтік жағдайы.....	81
Дюсембекова Ж., Түрсүн Х., Жеңіс Ж.Ж. Германиядағы қазақ студенттерінің саяси қызметі.....	96
Жаркен А.М., Есимова Ж.К. 1959–1989 жылдар санақтары бойынша Қазақстанның солтүстік облыстарындағы полиэтикалық халықтың гендерлік құрылымындағы өзгерістері.....	108
Жолдасұлы Т., Ойданова Ж.Ж. Қызылорда облыстық «Білім» қоғамы ұйымы: ғылымды дәріптеу және саяси-атеистік тәрбие беру қызметі (1948–1964 жж.).....	125
Жұматай Ғ.Б., Ысқақ А.С. Қоныс аудару колониализмі және палестин мәселесі: құрылымдық шеттету саясаты.....	143
Купенова Ғ.Ы., Сманова А.М. Орыс-қазақ шекарасының құрылуы: орынбор шекара комиссиясы (1799–1859 жж.).....	158
Мухамедеева И.А., Мухамедеева Р.М., Кенжебек Д.Қ. Солтүстік Қазақстанның мәдени мұрасын сақтаудың инновациялық цифрлық стратегиялары.....	173
Мұсағалиева А.С., Мұсабекова Р.М. Еңбек поселкісінен тың игеру совхозына дейін: № 26 еңбек поселкісі – алжир – «Ақмола» совхозы.....	186
Мұхатова О.Х. Естеліктердегі ашаршылық ақиқаты.....	203
Сахи Ж., Қаржаубаева А. Музей-үйлер: тұжырымдар мен көзқарастар.....	217
Стамшалов Е.И. «Ерекше комиссиядан» «Ерекше комиссияға»: қытайдағы қазақ босқындарын қайтару тарихынан (1924–1926).....	232
Тасилова Н.А., Майданали З., Сайлан Б.С. Алтын орданың саяси тарихындағы өмірлердің рөлі.....	250
Уалтаева А.С., Мусаева Э.А., Мельдибекова З.А. Академиялық ұтқырлықтың әлемдік және қазақстандық тәжірибесі: тарихы және қазіргі тренденциялар.....	265
Эгамбердиев М., Ахантаева Ә. Ресей империясының көші-қон саясаты шеңберінде ұйғырлардың (тараншы) сакралды-мистикалық тәжірибелері.....	283

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Кұлмағанбетова Ғ.К., Святко С. Федоров мәдениетін зерттеудегі орталық Қазақстанның қола дәуірі археологиясының ретроспективасы.....	298
--	-----

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Карасаев Г.М., Кенжебаев Г.К., Оспанова Р. ИСТОРИЯ НАРОДОВ ЕВРАЗИЙСКОГО ПРОСТРАНСТВА С ДРЕВНЕЙШИХ ВРЕМЕН ДО XVIII ВЕКА В ТРУДАХ ЗАПАДНЫХ И РУССКИХ ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ.....	7
Шолахов М.Г. САРАЙЧИК УЛУСА ДЖУЧИ В ЕВРОПЕЙСКОЙ И ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ИСТОРИОГРАФИИ.....	21

ИСТОРИЯ

Аккуш С., Темирханов Б. КАЗАХСКИЕ ХАДЖИ НАЧАЛА XX ВЕКА: ИССЛЕДОВАНИЕ НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ГАЗЕТЫ «ҚАЗАҚ».....	36
Атантаева Б.Ж., Мухаметкалиева К.Б., Абенова Г.А. ПЕРЕМЕНЫ В ОБРАЗОВАНИИ: РАЗВИТИЕ ШКОЛЬНОЙ СИСТЕМЫ И БОРЬБА С НЕГРАМОТНОСТЬЮ В СЕМИПАЛАТИНСКЕ В 1920 ГОДЫ.....	49
Байдильдина Феллан С.Х., Абдирайымова А.С., Раджапов А.У. К ВОПРОСУ ПОДГОТОВКИ КАДРОВ КУЛЬТУРЫ И ИСКУССТВА ДЛЯ КАЗССР В ЛЕНИНГРАДЕ И МОСКВЕ (1930–1950-Е ГГ.).....	66
Бисембайулы М. ПОЛИТИЧЕСКОЕ И СОЦИАЛЬНОЕ ПОЛОЖЕНИЕ ПОЛЯКОВ, ВЫНУЖДЕННО ПЕРЕСЕЛЕННЫХ В КАЗАХСТАН.....	81
Дюсембекова Ж., Турсун Х., Женис Ж.Ж. КАЗАХСКИЕ СТУДЕНТЫ В ГЕРМАНИИ В 1922-1926 ГГ.....	96
Жаркен А.М., Есимова Ж.К. ИЗМЕНЕНИЯ В ГЕНДЕРНОЙ СТРУКТУРЕ ПОЛИЭТНИЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ СЕВЕРНЫХ ОБЛАСТЕЙ КАЗАХСТАНА ПО ПЕРЕПИСЯМ 1959–1989 гг.....	108
Жолдасулы Т., Ойданова Ж.Ж. КЫЗЫЛОРДИНСКОЕ ОБЛАСТНОЕ ОБЩЕСТВО «ЗНАНИЕ»: ПРОПАГАНДА НАУКИ И ПОЛИТИКО-АТЕИСТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ (1948–1964).....	125
Жуматай Г.Б., Ыскак А.С. ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКИЙ КОЛОНИАЛИЗМ ПАЛЕСТИНСКИХ ВОПРОС: ПОЛИТИКА ЭЛИМИНАЦИИ.....	143
Купенова Г.Ы., Сманова А.М. ФОРМИРОВАНИЕ РУССКО-КАЗАХСКОГО ПОГРАНИЧЬЯ: ОРЕНБУРГСКАЯ ПОГРАНИЧНАЯ КОМИССИЯ (1799–1859 ГГ.).....	158
Мухамадеева И.А., Мухамадеева Р.М., Кенжебек Д.К. ИННОВАЦИОННЫЕ ЦИФРОВЫЕ СТРАТЕГИИ ДЛЯ СОХРАНЕНИЯ КУЛЬТУРНОГО НАСЛЕДИЯ СЕВЕРНОГО КАЗАХСТАНА.....	173
Мусагалиева А.С., Мусабекова Р.М. ОТ ТРУДОВОГО ПОСЕЛКА ДО ЦЕЛИННОГО СОВХОЗА: ТРУДПОСЕЛОК № 26 – АЛЖИР – СОВХОЗ «АКМОЛИНСКИЙ».....	186
Мухатова О.Х. ПРАВДА О ГОЛОДЕ В ВОСПОМИНАНИЯХ.....	203
Сахи Ж., Каржаубаева А. ДОМ-МУЗЕИ: КОНЦЕПЦИИ И ВЗГЛЯДЫ.....	217
Стамшалов Е.И. «ОТ ОСОБОЙ КОМИССИИ К ОСОБУЮ КОМИССИЮ»: ИЗ ИСТОРИИ ВОЗВРАЩЕНИЯ КАЗАХСКИХ БЕЖЕНЦЕВ ИЗ КИТАЯ (1924–1926).....	232
Тасилова Н.А., Майданали З., Сайлан Б.С. АЛТЫН ОРДАНЫҢ САЯСИ ТАРИХЫНДАҒЫ ӘМІРЛЕРДІҢ РӨЛІ.....	250
Уалтаева А.С., Мусаева Э.А., Мельдибекова З.А. МИРОВОЙ И КАЗАХСТАНСКИЙ ОПЫТ АКАДЕМИЧЕСКОЙ МОБИЛЬНОСТИ: ИСТОРИЯ И АКТУАЛЬНЫЕ ТРЕНДЫ.....	265
Эгамбердиев М., Ахантаева Ә. САКРАЛЬНО-МИСТИЧЕСКИЕ ПРАКТИКИ УЙГУРОВ (ТАРАНЧИ) В КОНТЕКСТЕ ПЕРЕСЕЛЕНЧЕСКОЙ ПОЛИТИКИ РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ.....	283

ЭТНОЛОГИЯ/АНТРОПОЛОГИЯ

Кульмаганбетова Г.К., Святко С. РЕТРОСПЕКТИВА АРХЕОЛОГИИ БРОНЗОВОГО ВЕКА ЦЕНТРАЛЬНОГО КАЗАХСТАНА В ФОКУСЕ ИЗУЧЕНИЯ ФЕДОРОВСКОЙ КУЛЬТУРЫ.....	298
---	-----

CONTENTS

HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Karasaev G.M., Kenzhebeyev G.K., Ospanova R.R.

THE HISTORY OF THE PEOPLES OF THE EURASIAN SPACE FROM ANCIENT TIMES TO THE XIII CENTURY IN THE WORKS OF WESTERN AND RUSSIAN RESEARCHERS.....7

Sholakhov M.

SARAYCHIK OF THE JOCHI ULUS IN EUROPEAN AND NATIONAL HISTORIOGRAPHY.....21

HISTORY

Akkus S., Temirkhanov B.

THE KAZAKH PILGRIMS OF THE EARLY 20TH CENTURY: A STUDY BASED ON THE MATERIALS OF THE “KAZAKH” NEWSPAPER.....36

Atantayeva B.Zh., Mukhametkaliyeva K.B., Abenova G.A.

CHANGES IN EDUCATION: THE DEVELOPMENT OF THE SCHOOL SYSTEM AND THE FIGHT AGAINST ILLITERACY IN SEMIPALATINSK IN THE 1920s.....49

Baidildina Fellan S., Abdiraiymova A., Rajapov A.

ON THE ISSUE OF TRAINING CULTURAL AND ART PERSONNEL FOR THE KAZAKH SSR IN MOSCOW AND LENINGRAD (1930–1950S).....66

Bissembayuly M.

THE POLITICAL AND SOCIAL CONDITIONS OF POLES DEPORTED TO KAZAKHSTAN.....81

Dyusembekova Zh., Tursun Kh., Zhengis Zh.

KAZAKH STUDENTS IN GERMANY IN 1922-1926.....96

Zharken A.M., Yessimova Zh.K.

CHANGES IN THE GENDER STRUCTURE OF THE MULTI-ETHNIC POPULATION OF THE NORTHERN REGIONS OF KAZAKHSTAN ACCORDING TO CENSUSES 1959–1989.....108

Zholdassuly T., Oidanova Zh.

KYZYLORDA REGIONAL “KNOWLEDGE” SOCIETY:

PROMOTING SCIENCE AND POLITICAL-ATHEISTIC EDUCATION ACTIVITIES (1948–1964).....125

Zhumatay G.B., Yskak A.S.

SETTLEMENT COLONIALISM AND THE PALESTINIAN QUESTION: THE POLITICS OF ELIMINATION...143

Kupenova G.Y., Smanova A.M.

FORMATION OF THE RUSSIAN-KAZAKH BORDERLAND:

ORENBURG BORDER COMMISSION (1799–1859).....158

Mukhamadeyeva I.A., Mukhamadeyeva R.M., Kenzhebek D.K.

INNOVATIVE DIGITAL STRATEGIES FOR PRESERVING THE CULTURAL HERITAGE

OF NORTHERN KAZAKHSTAN.....173

Mussagaliyeva A.S., Mussabekova R.M.

FROM THE LABOR SETTLEMENT TO THE VIRGIN STATE FARM: LABOR SETTLEMENT

№. 26 – AKMOLA BRANCH OF KARLAG – AKMOLINSKY STATE FARM.....186

Mukhatova O.Kh.

THE TRUTH ABOUT FAMINE IN MEMORIES.....203

Sakhi Zh., Karzhaubayeva A.

HOUSE MUSEUMS: CONCEPTS AND VIEWS.....217

Stamshalov Ye.

“FROM SPECIAL COMMISSION TO SPECIAL COMMISSION”: FROM THE HISTORY OF THE RETURN OF KAZAKH REFUGEES FROM CHINA (1924–1926).....232

Tassilova N.A., Maidanali Z., Sailan B.S.

THE ROLE OF EMIRS IN THE POLITICAL HISTORY OF THE GOLDEN HORDE.....250

Ualtayeva A.S., Mussayeva E.A., Meldibekova Z.A.

WORLD AND KAZAKHSTANI EXPERIENCE OF ACADEMIC MOBILITY:

HISTORY AND CURRENT TRENDS.....265

Egamberdiyev M., Akhantaeva A.

THE POLICY OF THE TSARIST ADMINISTRATION AND THE SACRED-MYSTICAL PRACTICES OF THE TARANCHIS IN THE CONTEXT OF THEIR RELOCATION TO ZHETYSU.....283

ETHNOLOGY/ANTHROPOLOGY

Kulmaganbetova G.K., Svyatko S.

RETROSPECTIVE OF THE BRONZE AGE ARCHAEOLOGY OF CENTRAL KAZAKHSTAN IN FOCUS ON THE STUDY OF THE FEDOROV CULTURE.....298

EDU.E-HISTORY.KZ

электрондық ғылыми журналы 2025. 12 (1)

Бас редактор:

Қабылдинов З.Е.

Компьютерде беттеген:

Копеева С.Ж.

Құрылтайшысы және баспагері:

Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитеті Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Редакция мен баспаның мекен-жайы:

050010, Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй
ҚР ҒЖБМ ҒК Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институты ШЖҚ РМК

Е-mail: edu.history@bk.ru

Журнал сайты: <https://edu.e-history.kz>

Ш.Ш. Уәлиханов ат. ТжЭИ басылған:

050010 Қазақстан Республикасы, Алматы қ., Шевченко көш., 28-үй